

مطالعه تطبیقی مکانیزم، فرم و تزیینات قفل‌های چالستر دوره معاصر و قفل‌های اصفهان دوره صفویه

نوع مقاله: پژوهشی

آناهیتا بنی طالبی دهکردی*

شهربار شکرپور**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۰۵

چکیده

قفل، از جمله اسبابی است که ایمنی زندگی آدمی را مهیا می‌سازد. قفل‌سازان ایرانی علاوه بر ساخت قفل و رفع نیاز کاربردی، برای وجه هنری و تزیینی آن نیز ارزش قایل شدند. قفل‌های فلزی چالستر و اصفهان از جمله قفل‌های دست‌ساز ایرانی هستند که دارای ویژگی‌ها و ظرفیت‌های بصری، مکانیزم، فرم و نقوش خاص هستند که قابل توجه و حائز اهمیت به‌شمار می‌آیند. موقعیت جغرافیایی اصفهان و چالستر و فاصله نزدیک آنها نسبت به یکدیگر، این مسأله را که قفل‌سازان این دو منطقه تعاملاتی داشته و از یکدیگر تأثیر پذیرفته‌اند را محتمل ساخته است. لذا هدف تحقیق آن است که مشخص شود قفل‌های چالستر دوره معاصر و اصفهان دوره صفویه دارای چه ویژگی‌های قابل تطبیقی هستند؟ اشتراکات و افتراقات آنها در چه مواردی است و چه تأثیری بر یکدیگر داشته‌اند؟ با عنایت به عناصر بصری اصیل این قفل‌ها و با ذکر اشتراکات و افتراقات آنها می‌توان به از یاد نرفتن این هنر ارزشمند کمک کرد. پژوهش پیش‌رو با رویکردی تطبیقی و بر مبنای روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است و جمع‌آوری اطلاعات آن به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی صورت پذیرفته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این دو گروه قفل دست‌ساز، در مواردی چون استفاده از عناصر تزیینی خط و نقوش اسلیمی و ختایی اشتراک دارند. این تولیدات، فرم ظاهری یکسانی دارند اما در مکانیزم داخلی و استفاده از تکنیک‌های اجرای تزیینات با یکدیگر متفاوت‌اند. همچنین سبک کهن‌تر اصفهان در حرفه قفل‌سازی نشان‌گر تأثیرپذیری قفل‌سازان چالستر از قفل‌های اصفهان است.

کلیدواژه‌ها:

قفل‌سازی، قفل چالستر، قفل اصفهان، دوره معاصر، دوره صفویه.

صناعات
هنرهای ایرا

سال سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۹۹

(صفحات ۸۱-۹۴) ۸۱

* دانشجوی کارشناسی ارشد هنرهای اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: anahita69banitalebi@gmail.com
** استادیار، دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

۱. مقدمه

از آنجا که انسان از دیرباز مجبور به حفظ اموال خود بوده است، لذا ملزم به ساخت و استفاده از قفل شده بود. به طور کلی، قفل‌ها به دو دسته قفل‌های ثابت و قفل‌های متحرک تقسیم می‌شوند. قفل ثابت روی درب یا صندوق تثبیت می‌شود؛ اما قفل متحرک به جایی متصل نیست و قابل جابه‌جایی است، همچنین به این دلیل که بر چفت آویزان می‌ماند، قفل آویز نیز خطاب می‌شود. قفل‌هایی که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته‌اند از قفل‌های آویز محسوب می‌شوند. در ایران، شهرهای بسیاری بوده‌اند که در حرفه قفل‌سازی فعالیت داشته‌اند و هر یک متناسب با سلیقه و ذوق هنری قفل‌سازان ساخته و پرداخته می‌شدند. به طوری که قفل‌های هر شهر، مختص به همان شهر بوده است. هرچند، امروزه می‌توان گفت این حرفه رو به افول بوده و تعداد انگشت‌شماری از قفل‌سازان، این هنر را زنده نگه داشته‌اند. در این پژوهش، قفل‌های دو منطقه با یکدیگر مقایسه شده‌اند: قفل‌های چالشر در دوره معاصر و قفل‌های دوره صفوی اصفهان. چالشر، از نواحی استان چهارمحال و بختیاری می‌باشد و حرفه قفل‌سازی باعث شهرت این منطقه شده است. قفل‌سازی در این ناحیه به شکل موروثی ادامه یافته است و امروزه صرفاً کارکرد تزئینی دارد و گاهی به عنوان زیورآلات نیز استفاده می‌شود. اصفهان، در همسایگی استان چهارمحال و بختیاری قرار دارد و در دوره صفویه هر یک از هنرهای آن زمان را به کمال نمایش می‌داد. تولیدکننده قفل‌های دست‌ساز زیبایی بود که تزئینات آنها دارای تنوع زیادی بوده است. در این راستا، تعداد ۱۳ قفل به طور گزینشی انتخاب شدند که ۷ تای آنها قفل چالشر و ۶ تای دیگر، قفل اصفهان می‌باشند. در این پژوهش، ابتدا تعریفی در باب قفل و انواع آن ارائه گردیده است و در ادامه، به کاربرد و روش ساخت قفل پرداخته شده است. سپس ویژگی‌های قفل چالشر و قفل اصفهان در دوره‌های موردنظر، بیان گردیده و وجوه تشابه و تفاوت آنها از نظر مکانیزم، فرم و نقش، مورد بررسی قرار گرفته است. جمع‌آوری این اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته است. اهمیت این پژوهش در آن است که علاوه بر معرفی هنر قفل‌سازی و بررسی فرم و تزئینات قفل‌های دو منطقه، به زنده نگه داشتن این هنر کمک می‌رساند. همچنین، با تطبیق قفل‌های چالشر و اصفهان می‌توان به میزان تأثیرات آنها بر یکدیگر پی برد. هدف این پژوهش، اشاره به ویژگی‌های نقش، فرم و مکانیزم قفل چالشر در دوره معاصر و قفل اصفهان در دوره صفویه و همچنین یافتن ابعاد مشترک و یا متفاوت قفل دو منطقه همسایه در دو دوره متفاوت می‌باشد. سوالات این تحقیق عبارت‌اند از: قفل‌های چالشر در دوره معاصر و قفل‌های اصفهان در دوره صفویه دارای چه ویژگی‌های قابل تطبیقی هستند و اشتراکات و افتراقات آنها در چه مواردی است؟ قفل‌های چالشر و اصفهان چه تأثیری بر یکدیگر گذاشته‌اند؟

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون در حوزه قفل و قفل‌سازی، پژوهش‌های محدودی صورت گرفته است. با این حال می‌توان به تلاش قابل تقدیر پرویز تناولی (۱۳۸۶) در این خصوص اشاره کرد که تعدادی از قفل‌های سراسر ایران را جمع‌آوری کرده و در کتاب *قفل‌های ایران* به معرفی آنها پرداخته است. تناولی (۱۳۸۵)، در کتاب دیگری با عنوان *طلسم، گرافیک سنتی ایران*، قفل‌هایی را که مرتبط با باورها و اعتقادات مردمی هستند، بررسی کرده است. همچنین، وولف (۱۳۷۲)، قسمتی از کتاب *صنایع دستی کهن ایران* را به معرفی قفل و قفل‌سازی اختصاص داده است. کرامت‌الله نیر (۱۳۹۳) در کتاب *مجموعه‌ای از قفل و کلید ایرانی و خارجی و سیر تحول آنها*، تعدادی از قفل‌های ایرانی و خارجی را از جنبه ظاهری، مکانیزم و فرم مورد مطالعه قرار داده است. پژوهشگران دیگری نیز این موضوع را دغدغه به‌شمار آورده و آن را در حوزه تحقیقاتی خود قرار داده‌اند. از جمله، فرانک کبیری (۱۳۷۹)، پایان‌نامه خود با عنوان «*قفل‌سازی سنتی در چالشر*» را به این امر اختصاص داده است و مطالعه ارزشمندی در زمینه قفل چالشر، نحوه ساخت و تزئینات آن به انجام رسانیده است. در حوزه قفل‌سازی، پایان‌نامه اصغرزاده آزاد (۱۳۹۷) با عنوان «*طراحی و ساخت زیورآلات با رویکرد به فرم و نقوش قفل‌های محفوظ در موزه آذربایجان تبریز*» بر قفل‌های دست‌ساز موجود در موزه آذربایجان تبریز متمرکز شده است. اربابی (۱۳۹۲) نیز در مقاله «*بررسی فرم و ساخت قفل‌های سنتی در مناطق ایران*»، تعدادی از قفل‌های دست‌ساز

مناطق مختلف کشور را مورد بررسی قرار داده و تنوع فرم و تزیینات آنها را متذکر شده است. همچنین، امیری (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تحت‌عنوان «گذشته و حال قفل‌سازی چالستر»، به‌طور خاص قفل‌های چالستر را مورد مطالعه قرار داده است و شیوه ساخت گذشته و حال این آثار را بیان کرده است. وی، دلایل عمده‌ای را که باعث از یاد رفتن این هنر صنعت می‌شوند، یادآوری می‌کند. در حوزه قفل چالستر، مقاله دیگری با عنوان «قفل و کلید در فرهنگ مردم ایران، با تأکید بر منطقه چالستر»، توسط عسگری خانقاه و ریاحی دهکردی (۱۳۸۹) انجام گرفته است و قفل‌های چالستر را از حیث نماد و نقوش مورد توجه قرار داده‌اند. از جنبه‌های بارز این پژوهش نسبت به پژوهش‌های پیشین، تمرکز بر ویژگی‌های مکانیزم، فرم و تزیینات قفل‌های چالستر و اصفهان و نیز تأثیرات قفل‌های این دو منطقه بر یکدیگر می‌باشد که باعث تشابه و تفاوت آنها شده است.

۳. تعریف، انواع و کاربرد قفل

در لغت‌نامه دهخدا، قفل این‌گونه تعریف شده است: [ق ف ل] (ع ۱) آنچه بدان در را بندند. (اقرب الموارد) (دهخدا ۱۳۷۷، ۱۷۶۶۲). دکتر معین در فرهنگ مصور، قفل را اسبابی برای بستن چیزی و جلوگیری از دسترسی آزادانه به آن می‌داند. وی در ادامه توضیح می‌دهد: اسبابی که جز با کلید یا رمز معینی باز نشود (معین ۱۳۷۱، ۱۴۷۴). در فرهنگ عمید نیز قفل چنین تعریف شده است: (اسم) [عربی، جمع، اقفال و اقفُل و قُفول] وسیله‌ای فلزی که به در صندوق یا خانه می‌زنند و در را با آن می‌بندند (عمید ۱۳۸۹، ۸۱۸).

با وجود تنوع چشم‌گیری که در انواع قفل وجود دارد، همه آنها را می‌توان به دو دسته کلی قفل‌های ثابت و قفل‌های متحرک تقسیم کرد. قفل ثابت، قفلی است که روی درب یا صندوق تثبیت می‌شود. این قفل، فاقد کمانه است و عمل قفل کردن، توسط زبانه انجام می‌گیرد. اما قفل متحرک، به جایی وصل نشده است و عمل قفل کردن در این دسته، از طریق دخول کمانه در چفت حاصل می‌شود و چون بر چفت آویزان می‌ماند، به آن قفل آویزان می‌گویند. چون همه قفل‌های آویز دارای کمانه‌اند به آنها، قفل کمانه‌دار نیز گفته می‌شود (تناولی ۱۳۸۶، ۲۸). البته طبق شواهد می‌توان گفت ایرانیان بیش‌ترین وقت خود را صرف ساخت قفل‌های آویزان کرده‌اند و در این بین، علاوه بر بالابردن استحکام و امنیت قفل، در خصوص مزین‌سازی و تنوع فرم آن نیز تلاش کرده‌اند.

یکی از صنایع دستی مهم گذشته، حرفه قفل‌سازی بود و دست یافتن به آن نیاز به مهارت و تخصص داشت. تقریباً در همه بازارهای ایران، بخشی مختص قفل‌سازان وجود داشت که دکان‌ها و کارگاه‌های آنان را در برمی‌گرفت (تناولی ۱۳۸۶، ۹).

می‌توان با توجه به کاربرد قفل‌ها آنها را به دو دسته تقسیم کرد:

۱) قفل‌های کاربردی (برای حفاظت درب‌ها و صندوق / اسارت).

۲) قفل‌های آیینی (استفاده در اماکن متبرکه و مراسم محرم / باورهای خرافی و طلسم).

در گذشته نه چندان دور، تقریباً در اکثر مناطق کشورمان، قفل‌های فولادی که ساخته و پرداخته صنعتگران هنرمند کشورمان بود، عرضه می‌شدند. این قفل‌ها که علاوه بر دوام، استحکام و ایمنی کامل، به خاطر دارا بودن زیبایی و ظرافت خاص، مورد توجه بسیاری از مردم بودند، سال‌های متمادی مورد استفاده قرار گرفته و کاربردهای زیادی داشتند؛ به‌طوری که بر درهای ورودی خانه‌ها و حجره‌ها، این‌گونه قفل‌ها مشاهده می‌گردید و درهای تمامی صندوقچه‌ها با قفل‌های زیبایی که گاه دارای مکانیزم‌های پیچیده‌ای نیز بودند، بسته می‌شد (یآوری ۱۳۸۷، ۱۳۳).

۴. روش ساخت قفل

هنرمند قفل‌ساز، از روش‌ها و سبک‌های مختلفی استفاده می‌کند تا به بهترین نحو، کار خود را به انجام برساند. از میان این روش‌های متنوع، می‌توان به ریخته‌گری و لحیم‌کاری اشاره کرد که از جمله روش‌های اصلی هستند. تکنیک‌های فرعی موردنیاز در کنار این روش‌ها، چکش‌کاری و پرچ کردن است. قفل‌ها از لحاظ بدنه، دارای دو قسمت مشابه هم هستند که

گاهی برای ورود کلید به آنها، تفاوت‌های جزئی دارند. این دو قسمت، به وسیله روش‌های مختلفی ساخته می‌شوند. به غیر از بدنه، قفل دارای کلید و کمانه نیز می‌باشد. کمانه قفل‌ها، اکثراً به صورت مفتولی توپر ریخته می‌شود. سپس به وسیله حرارت و چکش کاری، به فرم نعلی و یا فرم دلخواه قفل ساز در می‌آید و بعد به صورت لولا و به وسیله پرچ، به بدنه قفل نصب می‌شود. کلید قفل به روش چکش کاری، ریخته‌گری و گاهی سوهان کاری ساخته می‌شود. گاهی زائیده کلید را به وسیله لحیم کاری به بدنه کلید متصل می‌کنند. روش‌های ساخت کلید بستگی به نوع تکنیک ساخت بدنه و همچنین نوع مکانیزم قفل دارد که بنا بر نیاز، هنرمند قفل ساز، از یکی از روش‌ها برای ساخت کلید بهره می‌جوید (اربابی ۱۳۹۲، ۱۰).

۵. شکل و دستگاه قفل آویز

قفل آویز، چهار قسمت اصلی دارد: بدنه، کمانه، دستگاه و کلید. دو قسمت نخست، شکل قفل را به وجود می‌آورند و دستگاه، باعث تحرک و عملکرد قفل می‌شود و اما کار کلید به کار انداختن قفل است. برخی قفل‌ها شامل سه بخش و فاقد کلید هستند. بدنه قفل علاوه بر این که شکل اصلی قفل را به وجود می‌آورد، جعبه‌ای برای قرار دادن دستگاه قفل است. این جعبه می‌تواند به صورت قوطی، لوله یا بدن یک حیوان باشد. دستگاه متناسب جعبه، داخل آن قرار می‌گیرد و سوراخی برای وارد کردن کلید و به کار انداختن دستگاه روی آن تعبیه می‌شود. بدنه قفل ممکن است در محور افقی و یا عمودی ساخته شده باشد. بدنه‌های افقی، مستطیل شکل و یا لوله مانند هستند و قفل‌هایی که بدنه‌شان عمودی است، چهارگوش، کروی و یا به شکل قلب می‌باشند (تناولی ۱۳۸۶، ۲۸).

۵. موقعیت جغرافیایی چالشر

در ابتدا لازم است توضیح خلاصه‌ای در مورد چالشر و موقعیت جغرافیایی آن عنوان شود. شهرکرد، مرکز استان چهارمحال و بختیاری با مساحت ۳۷۲۶ کیلومتر مربع، ۲۴ درصد کل مساحت استان را به خود اختصاص داده است. چالشر در بخش شمال غرب شهرکرد واقع شده است و در حد فاصل ۶ کیلومتری آن قرار دارد (تصویر ۱).

تصویر ۱: نقشه جغرافیایی برخی استان‌های کشور و نمایش موقعیت جغرافیایی چالشر در استان چهارمحال و بختیاری (chb.ict.gov.ir/faostanprovinceinfo).

دو گونه سخن در مورد وجه تسمیه چالشر وجود دارد:

- ۱) آن را مرکب از دو کلمه مشتق از زبان ترکی «چالش» و «تُر» می‌دانند. چالش را به معنای میدان و تُر را به معنی جنگ عنوان کرده‌اند. بدین معنی، «چالشر» را «میدان جنگ» معرفی کرده‌اند (آهنجیده ۱۳۷۸، ۲۲۶).
- ۲- در وجه تسمیه دیگر، گفته می‌شود چالشر از دو کلمه «چال» به معنی آشیانه و محل استقرار و «اشتر / شتر»

تشکیل شده است و چال شُتر به معنی «جایگاه شتران» می‌باشد (نیکزاد ۱۳۵۷، ۴۳۵). امروزه این نام به هر دو صورت «چالشُتر» و «چالشُتر» تلفظ می‌شود که هر دو، صحیح است.

۶. ویژگی قفل‌های چالشر

این ناحیه، زمانی مرکز قفل‌سازان زیادی بود و تا سی سال پیش هم برخی از آنها در این رشته فعال بودند و با انتقال این حرفه به شکل موروثی، باعث گسترش و اهمیت قفل‌سازی این منطقه شدند. قفل‌های چالشری اگرچه در زمره قفل‌های لوله‌ای به‌شمار می‌روند، اما ویژگی‌های خاص خود را دارند. این خانواده از قفل‌ها با توجه به ایمنی بالا و هم‌چنین فرم ساده آنها، جزء ریشه‌دارترین و گسترده‌ترین قفل‌های ایران محسوب می‌شوند. قدیمی‌ترین نمونه قفل لوله‌ای شناخته‌شده ایران، مربوط به زمان ساسانیان است (تناولی ۱۳۸۶، ۱۱۰).

جنس قفل‌های چالشر، معمولاً از فولاد، برنز، برنج و گاهی مس، نقره و حتی طلا است. بدنه قفل‌های چالشری از لوله‌های فولادی تشکیل می‌شود. برخی از آنها از لوله تفنگ و برخی لوله‌های صنعتی ساخته شده‌اند. در ساخت این قفل‌ها، ظرافت و دقت عمل زیادی به‌کار رفته است. بدنه آنها به سه قسمت تقسیم می‌شود. قسمت وسط با شیارهای راه‌راهی تزئین یافته است. کمانه روی این قسمت کار گذاشته شده است و طرفین آن به‌طور کامل، صیقلی و شیب‌دار شده است. در برخی قفل‌های چالشر، در زیر قفل و در امتداد قسمت شیاردار، تاجی خوش‌تراش کار گذاشته شده است (همان، ۱۱۴).

گفته می‌شود فرم بسیاری از این قفل‌ها به‌خصوص در قسمتی که دسته از بدنه جدا می‌شود، از حجاری‌های تخت جمشید وام گرفته است. شیارهای روی بدنه قفل نیز مشابه ستون‌های تخت‌جمشید می‌باشند و با سوهان روی قفل ایجاد می‌گردند. البته استاد یدالله نیکزاد (از قفل‌سازان ماهر چالشر) با این تفسیر مخالف است و معتقد است فرم شیارهای روی بدنه قفل، برگرفته از فرم منشور کورش است (بنی طالبی ۱۳۹۶).

برای ساختن قفل، فلز اولیه را سه برابر وزن قفل انتخاب می‌کنند (کبیری ۱۳۷۹، ۵۵). این مسئله باعث می‌شود تا قفل از لحاظ زیبایی دقیق و در تمامی مراحل کار، دارای تناسب باشد. از لحاظ زیبایی ظاهری، پایه‌های قفل را هم‌شکل و هم‌اندازه می‌سازند و اندازه آنها را نسبت یک به سه ارتفاع کل قفل در نظر می‌گیرند تا هماهنگی و تناسب بین پایه و بدنه برقرار شود (همان، ۵۷).

قفل‌سازان چالشری، فرم دسته قفل را به‌شکل نعل اسب می‌ساختند. این امر، زیبایی قفل را تأمین می‌کرد و موجب راحت‌تر در دست گرفتن آن می‌شد. برای اعمال تزئینات نیز، هنرمند از هنرهای مختلف و اصیلی هم‌چون قلمزنی، طلاکوبی و نقره‌کوبی بهترین استفاده را کرده است.

۷. ویژگی قفل‌های اصفهان

اصفهان، از دیرباز مهد هنر و فرهنگ در ایران محسوب می‌شده است و در هنر قفل‌سازی، فعال و پویا بوده است. پرویز تناولی در کتاب خود، قفل‌های اصفهان را قفل صفوی نامیده است زیرا اولین نمونه این قفل‌ها در دوره صفویه ساخته شده‌اند. جنس اکثر آنها فولاد است و فرم کلی آنها به صورت مکعب مستطیلی کشیده است. کمانه بلند مستطیل شکل با لبه‌های پخ شده در بالای قفل قرار گرفته است. مصارف این قفل‌ها با توجه به تزئیناتی که روی آنها دیده می‌شود، بیش‌تر مربوط به درب ضریح مقابر امامزاده‌ها، مکان‌های متبرک و مساجد بوده است. از جمله ویژگی‌های بارز این قفل‌ها نسبت به سایر قفل‌های لوله‌ای، جدا از فرم بدنه، استفاده از نقوش اسلیمی و ختایی برای تزئین بدنه است. این نقوش، به وفور در آثار صنایع‌دستی اصفهان به‌کار رفته‌اند. ویژگی بارز دیگر، فرم خاص کلید و جای کلید است. سوراخ کلید به صورت L شکل است و کلید که به شکل عجیبی سوهان‌کاری شده باید در آن حرکت کند و فنرها را جمع کند تا کمانه آزاد شود (اربابی ۱۳۹۲، ۱۷).

۸. شباهت قفل‌های اصفهان و قفل‌های چالستر

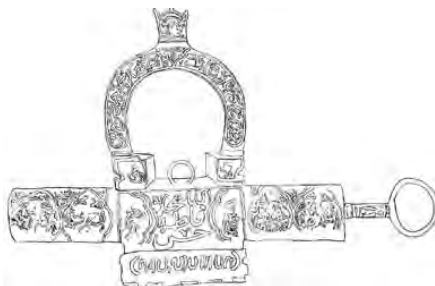
تزیینات، جزء لاینفک هنر ایرانی می‌باشند و گواه این جمله، آثار هنری‌ای هستند که از دیرباز تا به امروز، نمایان‌گر خلاقیت هنرمندان بوده‌اند. صنعتگران ایرانی برای ساخت یک وسیله، به رفع نیاز قانع نبوده و علاوه بر کاربرد، برای زیبایی آن نیز تمهیداتی می‌اندیشیدند. لذا برای زیبایی یک اثر، از تزیینات گوناگونی استفاده کرده‌اند که ریشه در فرهنگ، مذهب، باورها و... آنها دارد. قفل‌سازان نیز در راستای مزین‌سازی قفل‌ها، از عناصری استفاده کرده‌اند که حائز اهمیت است. از جمله تزیینات مورد استفاده در هنرهای ایرانی، نقوش اسلیمی، ختایی، انسانی، حیوانی، هندسی و استفاده از خط و خوشنویسی است. در قفل‌های دست‌ساز اصفهان و چالستر نیز از تزییناتی استفاده شده است که در برخی موارد باعث ایجاد تشابهات و در بعضی دیگر، افتراقاتی میان آثار شده که در این پژوهش بدان‌ها پرداخته می‌شود.

۱) خط و خوشنویسی:

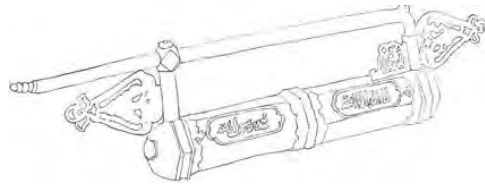
از جمله تزییناتی که از ارزش بالایی برخوردار هستند و در دست‌ساخته‌های ایرانی استفاده فراوانی دارند، خط و خوشنویسی است. در واقع، بعد از ورود اسلام به ایران، خط و خوشنویسی به این دلیل که حامل کلام الهی بوده و در راستای اشاعه دین اسلام عمل می‌کردند، از عناصر محبوب و مورد استقبال هنرمندان و صنعتگران قرار گرفت. بدین‌سان، صنعتگر ایرانی در پی استفاده از آیه، حدیث و یا کلامی بود که با کاربرد اثر ساخته‌شده، هم‌جهت باشد و اغلب از دعایی در راستای حفظ سلامتی و یا طلب برکت و نعمت برای فرد مصرف‌کننده، استفاده می‌کرد. تعدادی از نمونه قفل‌های انتخابی پژوهش، دارای تزیینات خطی قابل مقایسه با یکدیگر می‌باشند. در قفل‌های چالستری دو نمونه دارای تزیینات خطی می‌باشند. تصویر (۲) نمونه‌ای از قفل چالستر متعلق به اواخر دوره قاجار و از جنس فولاد است و جملات و نام‌هایی با طلا روی آن کوبیده شده است. نوشته‌های روی کمانه این قفل از این قرار هستند: «فرمایش جناب شهنشاہ نژاد آن که ... جام جهانش ...». در قسمت وسط این قفل نیز اسامی پنج تن نوشته شده است: «الله، محمد، فاطمه، حسن، حسین» و در قسمت تاج زیرین قفل عبارت «لا اله الا الله» طلاکوبی شده است.

قفل دیگری که در آن از تزیینات خطی استفاده شده است و از اهمیت بالایی برخوردار است، قفل خانه خدا می‌باشد که در دوران معاصر تولید شده است (تصویر ۳). هرچند این اثر از نظر فرمی اندکی متفاوت از قفل‌های چالستر است اما در زمره آنها قرار می‌گیرد و به دست هنرمندان آن دیار ساخته شده است. این قفل دارای شش وجه می‌باشد که روی هر وجه، نوشته‌هایی هم‌چون «لا اله الا الله»، «محمد رسول الله» و... دارد.

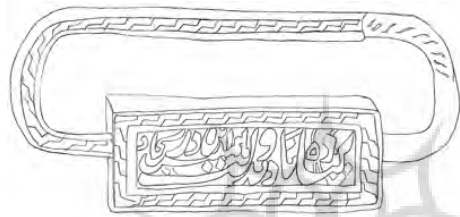
در قفل‌های اصفهانی نیز استفاده‌های مناسبی از خط برای مزین‌سازی شده است. در تصویر (۴)، یک قفل چهاروجهی ساخت اصفهان نمایش داده شده است که بر دو وجه آن، عبارتی نوشته‌اند. بر یک وجه آن، «گشاده باد بدولت همیشه این درگاه» و بر وجه دیگر، عبارت «به حق اشهد أن لا اله الا الله» نوشته شده است. در تصویر (۵) نمونه دیگری از کاربرد خط و خوشنویسی بر قفل‌های اصفهان دیده می‌شود. بر این قفل، چنین نوشته‌اند: «نصر من الله و فتح قریب و بشر المومنین یا محمد یا علی خیراً». از نمونه‌های دیگر، می‌توان به قفل اصفهان تصویر (۶) اشاره کرد که بر آن، چنین نگاشته‌اند: «بسم الله الرحمن الرحیم هست کلید درگنج حکیم».

تصویر ۲: قفل چالستر، اواخر قرن ۱۹ میلادی (تناولی ۱۳۸۶، ۱۱۴).

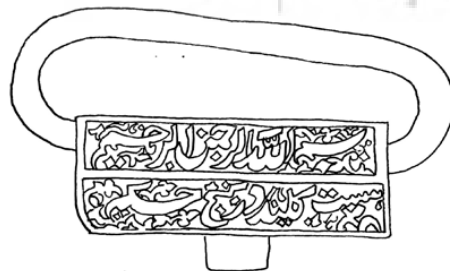
تصویر ۳: قفل خانه خدا، ساخت چالستر (www.iqna.ir).

تصویر ۴: قفل اصفهان، سده ۱۰ و ۱۱ هجری (تناولی ۱۳۸۶، ۱۰۷).

تصویر ۵: قفل اصفهان، قرن ۱۱ و ۱۲ هجری (همان، ۱۰۷).

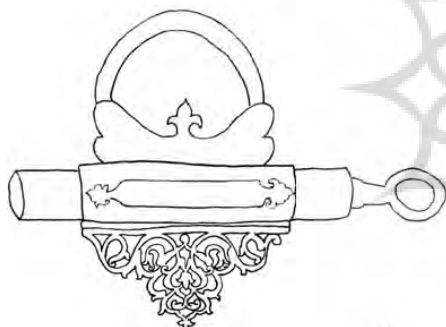
تصویر ۶: قفل اصفهان، سده ۱۷ م. (www.toptourism.ir).

۲) نقوش اسلیمی:

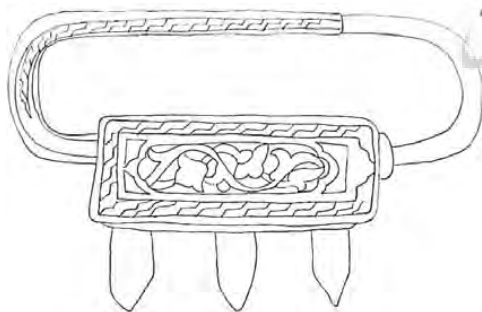
نقوش اسلیمی عناصری خاص هنر اسلامی هستند و بدون تعلل، در آثار هنری ایران به کار گرفته می‌شوند. در نمونه‌های انتخابی قفل‌های چالستر، نقوش اسلیمی تنها در یک نمونه استفاده شده است و در قسمت تاج زیرین قفل، به صورت فرم‌های اسلیمی درهم تنیده نمایان است. در واقع، اسلیمی‌ها، تاج زیرین قفل را تشکیل داده‌اند (تصویر ۷). در نمونه‌های انتخابی قفل‌های اصفهان، یک مورد دارای نقوش تزینی اسلیمی اجرا شده با تکنیک قلمزنی است. این نقوش بر دو وجه این قفل دیده می‌شوند (تصویر ۸).

۳) نقوش ختایی:

در آثار هنری ایران بعد از نقوش اسلیمی، این نقوش ختایی هستند که به آثار، رنگ و بویی زیبا می‌بخشند و در زمانی که این دو نقش با یکدیگر ترکیب می‌شوند این اهمیت را دو چندان می‌کنند. در نمونه‌های انتخابی قفل‌های چالستر، دو نمونه زیبا موجود است که با نقوش ختایی مزین شده‌اند. استفاده از هنر طلاکوبی روی فولاد، زیبایی این نقوش را دو چندان کرده است (تصاویر ۹ و ۱۰). در نمونه‌های انتخابی، یک قفل فولادی اصفهان با پیش نقوش ختایی مزین شده است (تصویر ۱۱). همچنین بر وجه نمونه دیگری از تولیدات اصفهان، گل نیلوفر به صورت ریتمی یکنواخت تکرار شده است (تصویر ۱۲). در جدول (۱)، تشابهات قفل‌های چالستر و اصفهان به نمایش درآمده است.

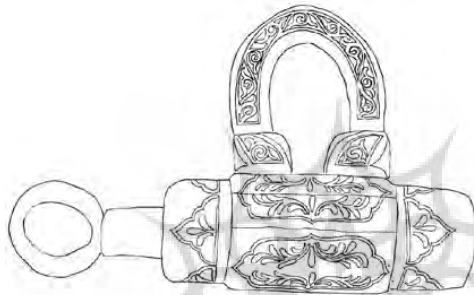
تصویر ۷: قفل چالستر، دوره معاصر (www.tasnimnews.com)

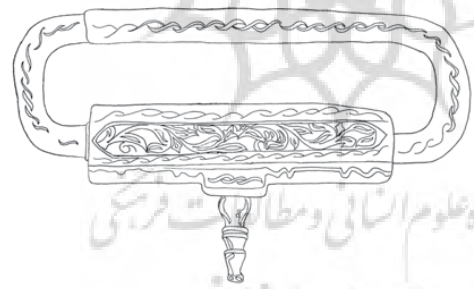
تصویر ۸: قفل اصفهان، قرن ۱۰ و ۱۱ هجری (تناولی ۱۳۸۶، ۱۰۷).

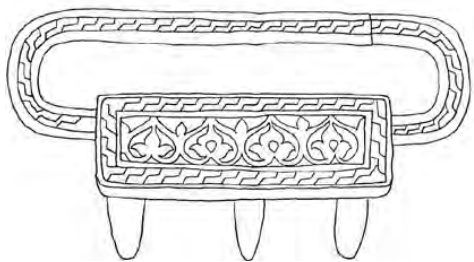
تصویر ۹: قفل چالستر، دوره معاصر (www.darnia.ir).

تصویر ۱۰: قفل چالستر، دوره معاصر (امیری ۱۳۹۵، ۴).

تصویر ۱۱: قفل اصفهان، سده ۱۱ هجری (تناولی ۱۳۸۶، ۱۰۷).

تصویر ۱۲: قفل اصفهان، سده ۱۱ هجری (همان‌جا).

جدول ۱. تشابهات قفل‌های چالستر و اصفهان (نگارندگان).

موارد تشابه	قفل‌های چالستر	تصویر خطی	قفل‌های اصفهان	تصویر خطی
خط و خوشنویسی				
قوش اسلیمی				

۹. تفاوت قفل‌های چالستر و اصفهان

هرچند قفل‌های چالستر و اصفهان از جمله قفل‌های دست‌ساز و دارای تشابهات بسیاری هستند، اما در موارد متعددی نیز با یکدیگر تفاوت دارند. مهم‌ترین و بارزترین تفاوت قفل‌های چالستر و اصفهان، مکانیزم داخلی آنها می‌باشد. در واقع، شکل ظاهری این قفل‌ها به میزان اندکی گویای ساختار داخلی آنها است. نحوه باز شدن یک قفل دست‌ساز، بستگی به دستگاه درونی آن دارد. دستگاه درونی قفل‌های چالستری و اصفهانی با یکدیگر متفاوت است. این تفاوت‌ها در چند گروه جای می‌گیرند:

الف) مکانیزم داخلی قفل‌ها

برای ساخت قفل چالستر از دستگاه فنر ماریپیچ با کلید از جلو استفاده می‌شود. کلید این نوع قفل «توپ‌پیچ» (یعنی لوله‌ای که از داخل پیچ شده است) می‌باشد و از انتهای بدنه قفل و زیر قسمت بازشوی کمانه وارد می‌شود و میله دستگاه را که از رو ماریپیچ شده است، در بر می‌گیرد و با پیچیدن بر پولکی که در انتهای فنر ماریپیچی دستگاه تعبیه شده است، بر آن فشار

می‌آورد و به تدریج، آن را به عقب می‌برد تا جایی که زبانه متصل به پولک، از «زایدۀ کمانه» بیرون رود و کمانه، آزاد شود (تصویر ۱۳). کلید برخی قفل‌های دارای فنر مارپیچی، از رو دندانۀ دندانۀ شده و «رویچ» است. از این رو، میلۀ دستگاه به جای «نر»، از داخل «ماده» پیچ شده و به اصطلاح «توییچ» است (تناولی ۱۳۸۶، ۳۲).

برای ساخت قفل‌های اصفهان از دستگاه «فنر خاردار» استفاده می‌شود که قدیمی‌ترین و رایج‌ترین دستگاه قفل است. فنر خاردار در انواع قفل‌ها با شکل‌ها و اندازه‌های مختلف کار شده و اساس آن بسیار ساده است. فنری است که در حالت عادی به بدنه قفل گیر می‌کند و کمانه، ثابت می‌شود. برای باز کردن کمانه، کافی است که فنر خوابانده شود تا کمانه به حرکت درآید. کلید، پس از ورود از قسمت جلوی قفل و خواباندن فنرها روی تیرک‌ها، کمانه را آزاد می‌کند و امکان خروج آن را فراهم می‌آورد (تصویر ۱۴). عمل قفل کردن در این قفل‌ها ساده است. کافی است که تیرک‌ها را در مقابل سوراخ محل خود بگذارند و آن را به طرف داخل فشار دهند. با چنین عملی، فنرها به راحتی جمع و به داخل بدنه وارد می‌شوند. اما همین که انتهای آنها وارد بدنه شد، دوباره باز و با قرار گرفتن در مقابل بدنه، خروج از قفل را بدون کلید ناممکن می‌سازند (تناولی ۱۳۸۶، ۲۹).

ب) فرم قفل‌ها

هرچند قفل‌های چالستر و اصفهان، ساختار مشابهی دارند، اما فرم آنها با یکدیگر متفاوت است. به طوری که قفل‌های اصفهان، اکثراً دارای فرم مکعب مستطیل و چهار وجهی هستند ولی قفل‌های چالستر، فرم استوانه‌ای دارند که به شکل افقی است. همچنین، قفل‌های چالستر بیش‌تر دارای تزیینات فرمی می‌باشند. در واقع، شکل اصلی قفل با استفاده از نقوش خاصی طراحی شده است و تزیینات، در قالب فرم، روی این قفل‌ها اعمال شده‌اند. در حالی که قفل اصفهان دارای فرم هندسی ساده‌ای می‌باشد و تزیینات هم‌چون جامه‌ای روی بدنه پوشانده شده‌اند. در تزیینات مورد استفاده در این دو گروه قفل، عناصری دیده می‌شوند که شبیه یکدیگر نیستند.

د) نقوش مورد استفاده در قفل‌ها

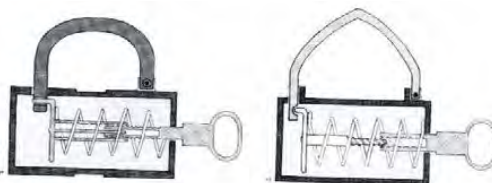
در قفل‌های چالستر، از نقوش انسانی استفاده شده به طوری که به کارگیری آن، شبیه به هنر نگارگری می‌باشد و با همان قواعد اجرا شده است (تصویر ۱۵). نقوش انسانی، به عنوان عنصر تزیینی در قفل‌های اصفهان دیده نمی‌شوند. از طرفی، در قفل‌های اصفهان شاهد به کارگیری نقوش هندسی به شکل گره‌های هندسی هستیم؛ این گره‌ها در حاشیۀ وجه روبه‌روی قفل، قلمزنی شده‌اند (تصویر ۱۶). کاربرد این عنصر تزیینی در قفل‌های چالستر دیده نشده است.

ج) تکنیک‌های اجرای تزیینات در قفل‌ها

نقش مایه‌های تزیینی می‌توانند به شکل‌های گوناگون روی آثار به اجرا درآیند. هر تکنیکی با استفاده از مواد و ابزار خاصی انجام می‌شود. در قفل‌های اصفهان، اکثر تزیینات با تکنیک قلمزنی اجرا شده‌اند. اما در قفل‌های چالستر، تزیینات فرمی با تکنیک سوهان‌کاری و لحیم‌کاری انجام می‌شوند (تصویر ۱۷) و گاهی از طلاکوبی روی فولاد استفاده می‌شود (نک: تصاویر ۹ و ۱۰). در مواردی نیز از هنر قلمزنی برای تزیین استفاده کرده‌اند.

د) جنس قفل‌ها

در نمونه‌های انتخابی، مشاهده می‌شود که قفل‌های اصفهانی همگی با فلز فولاد ساخته شده‌اند اما در میان قفل‌های چالستر، علاوه بر قفل‌های فولادی، قفل مسی نیز دیده می‌شود (تصویر ۱۸). در جدول (۲)، تفاوت قفل‌های چالستر و اصفهان به نمایش درآمده است.

تصویر ۱۳: مکانیزم درونی قفل‌های چالستر با فنر مارپیچ (تناولی ۱۳۸۶، ۳۲).

تصویر ۱۶: جزئیات تصویر (۸)، استفاده از گره هندسی در قفل اصفهان (همان، ۱۰۷).

تصویر ۱۵: بخشی از جزئیات تصویر (۲)، استفاده از نگارگری در قفل چالستر (همان، ۱۱۴).

تصویر ۱۸: استفاده از فلز مس در قفل چالستر، دوره معاصر (www.gramho.com).

تصویر ۱۷: استفاده از تکنیک سوهان کاری و لحیم کاری در قفل چالستر (www.esam.ir).

تصویر ۱۴: مکانیزم درونی فنر خاردار (تناولی، ۱۳۸۶، ۲۹).

جدول ۲. تفاوت قفل های چالستر و اصفهان (نگارندگان).

قفل های اصفهان		قفل های چالستر		موارد افتراق
	فنر خاردار		فنر مارپیچ	مکانیزم
	مکعب مستطیل		لوله ای	فرم
	تقوش هندسی		تقوش انسانی	تزیینات
	قلمزنی		سوهان کاری و لحیم کاری	تکنیک اجرای تزیینات
			طلاکوبی	
	فولاد		مس	جنس

۱۱. نتیجه‌گیری

قفل‌سازان ایرانی، در طراحی و ساخت قفل، تنوع و خلاقیت بسیاری به‌کار برده‌اند و این امر موجب شده است قفل هر شهر، طراحی خاص خود را داشته باشد. قفل‌های چالستر دوره معاصر و اصفهان دوره صفویه خصوصیات مشابه زیادی دارند. نتایج بررسی قفل‌های این دو دوره نشان می‌دهد این آثار در تزیینات ظاهری و به‌کارگیری عناصر خط و خوشنویسی، نقوش اسلیمی و ختایی با یکدیگر اشتراک هستند. هر دو دسته قفل، دارای فرم افقی‌اند و می‌توان گفت در ساخت آنها، فلز فولاد ترجیح داده می‌شود. اما با وجود فرم مشابه، مکانیزم داخلی این قفل‌ها یکسان نمی‌باشد. قفل‌های چالستر، دارای دستگاه فنر ماریچ و قفل‌های اصفهان، دارای دستگاه فنر خاردار هستند. بدین‌سان، نحوه باز و بسته شدن و مکانیزم آنها با یکدیگر تفاوت دارد. فرم قفل‌های چالستر، لوله‌ای و فرم قفل‌های اصفهان، مکعب مستطیل است. قفل‌های چالستر دارای تنوع فرم هستند و به روش سوهان‌کاری شکل زیبایی گرفته‌اند که ویژگی بصری خاص این آثار را پدید آورده است. در نقوش قفل‌های ساخت چالستر، نقوش انسانی نیز مشاهده می‌شود که در قفل‌های اصفهان، نمونه مشابهی ندارد. در عوض، قفل‌های اصفهان دارای نقوش هندسی در حاشیه نقوش هستند که در قفل‌های چالستر دیده نمی‌شوند. در قفل‌های اصفهان، از تکنیک قلمزنی جهت اجرای تزیینات استفاده شده است. در قفل‌های چالستر، از تکنیک‌های سوهان‌کاری و طلاکوبی نیز کمک گرفته شده است. اما مسلم است که هر دو نوع قفل، دارای استحکام، کاربرد آسان، مقاومت، مکانیزم قدرتمند و ظاهری زیبا می‌باشند؛ سبقه کهن‌تر اصفهان در حرفه قفل‌سازی و قدمت نمونه قفل‌های ساخت اصفهان مورد بررسی در این پژوهش (دوره صفویه)، نشان‌گر آن است که هرچند در دوره معاصر، چالستر در این زمینه فعالیت بیش‌تری دارد، اما از قفل‌های اصفهان تأثیر پذیرفته است و مسافت نزدیک این دو منطقه نیز آن را تأیید می‌کند.

منابع

- اربابی، سمیه. ۱۳۹۲. «بررسی فرم ساخت قفل‌های سنتی در مناطق ایران». فصلنامه علمی پژوهش هنر. ش. ۴: ۱۵-۲۰.
- اصغرزاده آزاد، سمیه. ۱۳۹۷. «طراحی و ساخت زیورآلات با رویکرد به فرم و نقوش قفل‌های محفوظ در موزه آذربایجان تبریز». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- امیری، پریناز. ۱۳۹۵. «گذشته و حال قفل‌سازی چالستر». همایش بین‌المللی هنر و صناعات در فرهنگ و تمدن ایرانی با تأکید بر هنرهای رو به فراموشی، اصفهان.
- آهنجیده، اسفندیار. ۱۳۷۸. چهارمحال و بختیاری و تمدن دیرینه آن. تهران: انتشارات مشعل.
- بنی‌طالبی، آناهیتا. ۱۳۹۳. مصاحبه‌ای منتشر نشده با بدالله نیکزاد. قلعه چالستر. تاریخ مصاحبه: ۱۳۹۶/۵/۲۸.
- تناولی، پرویز. ۱۳۸۵. طلسم گرافیک سنتی ایران. تهران: بن‌گاه.
- ---. ۱۳۸۶. قفل‌های ایران. تهران: بن‌گاه.
- دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۷۷. لغت‌نامه دهخدا، ج. ۱۱. تهران: دانشگاه تهران.
- عسگری خانقاه، اصغر، و سیمین ریاحی دهکردی. ۱۳۸۹. «قفل و کلید در فرهنگ مردم ایران؛ با تأکید بر منطقه چالستر». فصلنامه فرهنگ مردم ایران. ش. (۲۲ و ۲۳): ۶۷-۸۸.
- عمید، حسن. ۱۳۸۹. فرهنگ فارسی عمید، تهران: راه‌رشد.
- کبیری، فرانک. ۱۳۷۹. قفل‌سازی سنتی در چالستر، پایان‌نامه کارشناسی، دانشگاه کاشان.
- معین، محمد. ۱۳۷۱. فرهنگ فارسی معین. تهران: سرایش.
- تیر، کرامت‌الله. ۱۳۹۳. مجموعه‌ای از قفل و کلید ایرانی و خارجی و سیر تحول آنها. تهران: دانشگاه تهران.
- نیکزاد، بدالله. ۱۳۵۷. شناخت سرزمین چهارمحال. اصفهان: اداره کل فرهنگ و هنر اصفهان.
- یآوری، حسین. ۱۳۸۷. فلزکاری. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی و آموزش عالی سوره.
- وولف، هانس‌ای. ۱۳۷۲. صنایع دستی کهن ایران. ترجمه سیروس ابراهیم زاده. تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

- <https://www.chb.ict.gov>
- <http://www.darnia.ir>
- <https://www.esam.ir>
- <https://www.gramho.com>
- <http://www.iqna.ir>
- <http://www.tasnimnews.com>
- <http://www.toptourism.ir>

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

صناعت
همراه ایرا

سال سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۹۹

■ A Comparative Study on the Mechanism, Form and Decorations of Contemporary Chaleshtor Locks and Those from the Safavid Isfahan

Ānāhitā Banitālebi Dehkordi

MA Student in Islamic Arts, Tabriz University of Islamic Arts (Corresponding Author).

Email: anahita69banitalebi@gmail.com

Shahriyār Shokrpur

Assistant Professor, Faculty of Handicrafts, Tabriz University of Islamic Arts.

Receive Date: 28 December 2019, Accept Date: 25 May 2020

Lock is a device that assures safety of human's life. Iranian locksmiths, in addition to making locks and meeting the essential needs, valued the decorative aspects of such tools. Including pendants and movable types, these locks are portable and they are different from standard, ordinary ones. Artists in this field have incorporated a wide range of artistic, spiritual, cultural and aesthetic values of their living space into the locks' forms and decorations. Therefore, locks in each region and city have their own special characteristics.

Metal locks in Chaleshtor and Isfahan are considered a branch of Iranian handmade artifacts and their features, in terms of mechanism, form and motifs, are noteworthy and important. The geographical location of Isfahan and Chaleshtor, and their close proximity to each other have made this theory possible that the locksmiths of these two regions have had interactions. Accordingly, the aim of the present research is to study the characteristics of contemporary Chaleshtor and Safavid Isfahan locks, and to evaluate their similarities, differences and impacts on each other. The necessity of conduction this research is to consider the visual elements and originality of these locks, and to help revive the arts which are on the verge of being forgotten. In this regard, 13 locks have been selected; 7 from Chaleshtor and 6 from Isfahan. These constitute the statistical population of the research.

Studying and examining these cases clarifies the differences of these two groups of locks in the two mentioned regions. Therefore, first a definition is provided on locks and their types, the method of production, and then, characteristics of Chaleshtor and Isfahan locks in the two periods have been studied. The results of this study are as follows: these two groups of handmade locks share common features in terms of using decorative inscriptions as well as arabesque and *khatāi* motifs. Such artifacts are the same in appearance and external form. Both have horizontal shape and it should be noted that steel is preferred in making them. However, despite the similar form of the locks in these two areas, their internal mechanism and techniques of decoration are different. Chaleshtor locks have a spiral spring device and Isfahan locks have barbed springs. Thus, the way of opening and closing and the mechanism of both locks are different from each other. Furthermore, the form of Chaleshtor locks is tubular but that of Isfahan locks is a rectangular cube. The older history of Isfahan in the field of making locks indicates that Isfahan artifacts have had influence on Chaleshtor locksmiths. This research is done with a comparative approach and is based on a descriptive-analytical method. The data of this article is collected from library sources and thorough field studies.

Keywords: Lock, Chaleshtor, Isfahan, Contemporary Period, Safavid Period.

صناعات
همراه ایرا

سال سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۹۹

۲۱۸